

1925 чылдың
август 31-де үнүп эгелзэн

ШЫН

№ 82

(18357)

2013 чылдың
июль 18,
четверг
Садар өртээ
хостуг

e-mail: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

<http://shyn.ru>

Аныяктарның тура-соруу — быжыг келир үе

«Дүрген-2013»

Танды кожуунун Дүрген сумуунун девискээринде чылдың болур «Тыва — хөгжүлдениң девискээри» аныяктарның өөредиглиг чыыжы бо хүннерде ажылын чорудуп турар. Чурумалдыг бойдус-биле байлак, долгандыр бүзүлзэн даглар аразында шапкын агып чыдар Дүрген хемниң эринде аныяктарның чайгы лагери хөй санныг студентилерни чыыры чаңчыл апарган. Бо удаада база майгын хоорайжыгаш тургустунган.

«Тыва — хөгжүлдениң девискээри» аныяктарның өөредиглиг быжы 3 дугаар чыл болуп турар. Улуг хемчегниң кол сорулу — социал чугула болгаш аныяктарның сайгарлыкчы чоруун бот-идепкейиниң аргаларын тандыраары, тодаргайлаарга, республиканың муниципалдыг тургуларының, республикадан даш-ир чер-черлерде студент катты-ышкыннарның эң-не идепкейжи аныяктарын деткип хаара тудары. «Дүрген-2013» шуулганынга кир-ри-биле аныяктарның хөй-ни-организациялары, Россияның иккээринде дээди, ортумак өөредилге черлериниң студент тыжыышкыннары болгаш рес-публиканың муниципалитеттериниң аныяктары чыгып келген.

Аныяктар шуулганының ажил-удулгазы ханы уткалыг болуп, аңгы-аңгы угланышкыннарлыг чүгөштер ажилдап турар. ТР-аныяктар болгаш спорт херек-иниң талазы-биле сайыдының лакчызы Ольга Любимованың аалап турары-биле алырга, аныяктар чыыжының база бир кол санап турары айтырыг — ка-амыдыралды аныяк салгал-зынга суртаалдаары. Аңаа харыштыр өөредилге шугуму-е ажилдап турар шөлчүгөште кының-чүдүлге, хамааты-пат-

«Дүрген-2013» аныяктар чыыжының киржикчилери.

риотчу кижизидилге ажылы чоруп турар. База ол ышкаш сайгарлыкчы чорук адырын сайзырадып хөгжү-дери. Амгы үениң аныяктары ты-вынгыр болуру чугула. Шуулганың аалчызы Аныяктарның федерал-дыг агентилелиниң төлээзи, рес-публиканың куратору Александр Грищенко: «Аныяк улус амыды-ралда чүгө хереглел туруштуг эвес, а бурунгаар көрүштүг болгаш тывынгыр болур ужурул дээрзин өскелерден артык медресе билири чугула» — деп демдеглээн. Тус хем-чеге бүдүрүлгениң кандыг детким-че хевирлери барын, чуртталгада кызыл күжү-биле чедип алган че-дишкениниң боттанышкыннарлыг аныяк улустун үзел-бодалы канды-гыл дээн чижектиг сайгарылганы кылган. Ынчангаш ук аныяктарның чыыжының республикада бо хүнде бүдүрүлгези эки чоруп турар аныяк сайгарлыкчыларны арга-дуржулга

солчуру-биле база чалаан.

Өөредиглиг чыыштың угла-нышкыннарынга сайгарлыкчы чо-рук боттанылганың аныяктарны хаара тудары, кадык амыдыралды чорудары болгаш патриотчу кижизидилгеге өөредир хамааржыр. База ол ышкаш республиканың келир чылгы улуг юбилейлери — Тыва биле Россияның демнежил-гезинин 100 чылы болгаш Кызыл хоорайның юбилейинге тураскаат-кан аңгы шөлчүгөш база бар. Ол төөгүге хамааржыр. Аңгы-аңгы бо-луп турар шөлчүгөштер 2 улуг угла-нышкынга чарылган — социал болгаш өөредиглиг. Өөредиглиг шөлчүгөштерден аңгыда, аныяк-тар аразынга социал болгаш биз-нес төлөвилелдер мөөрейи болгаш «Аныяктарның бизнес-төлөвилели» республика чергелиг мөөрей база болур. Дыштанылга талазы-биле культурлуг болгаш спортчу маргыл-

даалар эртип турар.

«Чараш, арыг чугаа» шөлчү-гөштин эрттирикчилери Томскиниң «Салгал» ниитилелиниң студенти-лериниң төлөвилелин чүдүлдүг деп көрдүм. Ук шөлчүгөште студенти-лер тыва дылды кадагалап артты-рар сорулга-биле ажилды чорудуп турар. «Салгалдың» төлээзи Амыр-Санаа Норбунун санап турары-биле алырга, амгы үеде аныяк-өскөн төрзэн тыва чугаазын орус, тыва дылды холуштуруп, «орусчудуп» чугаалап турар. Тыва дылывыс арыг болзун деп бодаар болзувус-са, амгы үеде дылга хамаарыштыр чидиг айтырыгларны сайгарары чу-гула.

Аныяктар шуулганы ажылын «Арыг-силиг Дүрген» деп эколог-тук акция-биле доозар.

Валерия КОНГАР.

Айдың КУУЛАРНЫҢ тырт-тырган чуруу.

«Юность» лагеринде аныяк журналистер школазы

Тываның Баштыңы Шол-бан Кара-оолдун кол редак-торлар клувунун кижигүнне-ри-биле ужуражылга үезинде берген даалгазын күштел-дирери-биле Информатиза-ция болгаш харылзаа база өөредилге болгаш эртем яамаларының өөреникчи-лер аразында журналистика адырының профугланыш-сынның ажил талазы-биле сады эрттиргени төлөвилели едидишкенин уламчылап ту-рар.

«Аныяк журналистер школазы» элдин бирги шенелдези уруг-тын кышкы дыштанылганының инде болган. Ол ынчан «бир-классче» Кызылдың школала-ның өөреникчилери кирген. А

бо удаада аныяк журналистерниң тус школазынга Мөңгүн-Тайгадан, Өвүрден, Бии-Хемден болгаш Кы-зыл кожуундан уруглар өөредилге-ни эрткен.

«Юность» уругларның чайгы дыштанылга лагериниң баазазынга болуп эрткен «Аныяк журналистер школазы» телевидениеге турас-кааткан. Кичээлдериниң теориялыг болгаш практиктиг кеззэн журна-листер Любляна Ензак, Ирина Со-рокина, Чойгана Салчак болгаш Шолбан Монгуш олар эрттирген.

Чаңгыс хүннүн кичээлдериниң кол үезин практика кырынга эрткен. Ынчалзажок журналист мергежилче кириилдеден, теле-журналистиканың жанрлары-биле таныжылгандан эгелзээш, журналист болгаш оператор ажил-чорудул-

ганың «бичии» мастер-класста-рын көргүскен. Жанр талазы-биле чүүл бүрүзү болгаш тележурнали-стиканың чаа угланышкыннары-биле таныжылганы Любляна Ензак, Россияның улуг «Останкино» теле-төпке стажировканың база оон-даа өске телевидениениң албан черле-риниң ажылының дугайында «Тыва 24» телеканалдың корреспонденти-зи Чойгана Салчак, «Тыва» КТРК-ның солун болгаш кызымаккай ажил-чорудулгазының дугайында оператор Шолбан Монгуш сонуур-гаткан. ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем яамызының парлагга-се-кретары Ирина Сорокина РФ-тиң Президентизиниң чанында уруглар омбудсмени Павел Астаховтун се-минарынга алган Интернет база те-ле-медээ ажылгалының айыыл чок

чоруунун дүрүмнериниң дугайында таныштырган.

Теория кичээлдериниң соон-да уругларны дөрт аңгы бөлүккө чарган. Бөлүк бүрүзү «бо-луушкун черинден» боттарының кыска репортажын кураторлары-ның удуртулгазы-биле белеткзэн. «Болуушкун черлерин» лагерьниң девискээринге тодараткан. Эң-не эвээш белеткел үезинде безин уруглар улуг эвес-даа болза, чо-гуур шынарлыг материалдарны: ин-тервью, репортажтарны белеткзэн. База ол ышкаш телеоператорнун ажылын шензэн.

«Аныяк журналистер школа-зының» ээлчеглиг школазы кышкы дыштанылга үезинде болур.

Бистиң корр.

Үстүү-Хүрээ
киржикчилери —
Хороо
езулалында

Чадаана хоорайның чанынга июль 17-ниң дү-незинде «Үстүү-Хүрээ» 15-ки Бүгү-делегейниң дириг хөгжүм болгаш чүдүлге фестивалы эге-лзэн. Бо чылын фести-вальга Дубнодан стартты алган «МузЭнергоТур» хөгжүмчү десантылар доктаап, оруун уламчы-лаар. Аалчыларның са-нында Аллен Маршалл-дың «Сан ра Аркестр» сураглыг бөлүүн манап турар.

Фестиваль эки ажилдар-дан — Сарасвати (Үстүү-Хү-рээ хүрээниң девискээри) субурганның туудун доозары болгаш хүрээниң чоок-кавы девискээрин аштап-арыглаа-ры-биле экологтук акция-биле эгелзэн.

Кежээки үеде Чадаананың стадионунга «Бии-Хемниң өг комплекзи» төлөвилелдин таныштырылгасы болгаш дүнеки онза үе эрттирилге-зи (джер-сейшн) болган. Июль 19-та «Үстүү-Хүрээ» 15-ки Бүгү-делегейниң ди-риг хөгжүм болгаш чүдүлге фестивалының ажыдышкы-ны ооң лидерлериниң (хед-лайнерлер) киржилгези-биле болур. Ол хүн фестивалдың алаагынга Найырал одаа-биле доостур.

Хороо езулал-чыскаалы июль 20-де болур. Киржик-чилер фестиваль алаагы — Алды-Хүрээ — Үстүү-Хү-рээ хөй километр хемчээлдиг маршрут-биле эртер. Сарасва-ти субурганның ажыдышкы-ны база болур.

Улуг-хүнде, июль 21-де, эрттирикчилерниң планы езу-гаар «Үстүү-Хүрээ фестивалы — девискээриниң болгаш ту-ризмниң болуушкун хөгжүл-дезиниң барымдаазы» деп «төгерик стол» болур. Ол дээрже 15-ки фестивалдың лауреаттарын чарлаар бол-гаш Гала-концерт биле түңнел Сактышкын одааның болур хүнү-дүр.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮЦЕР-БИЛЕ!

Бистин эргим, хүндүлүг огулус Шолбан Валерьевич КАРА-ООЛДУН бөгүн төрүттүнгөн хүнү. Огулус ада-иези бистернин бүзүрелдиг чоргааралыыс, идегелдиг чөлөнгинжис болурундан аңгыда, чаңгыс чер-чурттууларыыс — улус чонунун хүндүткелдиг удуртукчузу. Төрөөн Тыванын хөгжүлдэзи, сайзыралы дээш чон-биле кады эгин кожа демниг ажилдап чоруур.

Шолбан Валерьевичке төрүттүнгөн хүнү-биле сеткиливис ханызындан байыр чедирбишаан, белен эвес, улуг харысалгалыг ажылынга эки чедишкinnerни, быжыг кадыкшылды, өг-бүлезинге ак орукту күзедивис. Бергелерге торулбас, сеткил-хөөнү кезээде омак-сергек, сүлдэзи бедик болзун!

Өршээ авыра, ом-ма-ни-пад-ме-хум.

Хүндүткел-биле ачазы, авазы КАРА-ООЛДАР.

Бөгүн, июль 18-те, Тыва Республиканың Баштыңы Шолбан КАРА-ООЛ 47 харлаар. Дээди Хуралдың депутатынга чон ону соңгааны-биле улуг политикаже ооң оруу эгелээн. Шолбан Кара-оол 32 харлыында тыва парламентинин даргазынга соңгуттурган. Амгы үеде Шолбан Валерьевич — байлак арга-дуржулгалыг күрүнө ажилдакчызы, чуртта болуушкуннарга улуг салдарлыг политиктерин бирээзи. Республиканың Баштыңының шиитпирлээр айтырыглары хөй болгаш нарын. Ооң мөзү-бүдүжүнде ийи кол чүүл бар — мурнунга салган сорулгаларны чедип алырынга, шалтараазынарны ажып эртеринге шударгузу болгаш нарын айтырыгларны шиитпирлээрде кижилерни каттыштырып шыдаары. Бодунун политиктиг өзүлдэзинин эгезинде дег, кижилерниң бергелерин чүрээ-биле эңдес, оларга дузааргак болгаш эпиг-эвилең хевээр бооп арткан.

Төрүттүнгөн хүнү-биле Шолбан Валерьевичке редакция байыр чедирип, улуг-улуг чедишкinnerни күзеп тур.

Хүннүң медээлери

ХОВУ-АКСЫНГА ДУЗА

Эрткен кыжын тос-тостун 40 градус чыккылама соогунда Чеди-Хөл кожуунун төвү Хову-Аксы суурга эрткен чүс чылдың ортаа үезинде туткан, эргилээн одалга төвү доңуп, төпчүткен чылыг хандырылгалыг чуртталга бажыңнарының болгаш албан черлеринин чылыг четкизи чарлып үрелген. Ол бажыңнарының 3 муң хире чурттакчыларын түр чуртталга пунктуларынче көжүрүп, Хову-Аксы суурнуң төпчүткен чылыдылга четкизин, одалга төвү септээр ажыл ай ажыр үргүлчүлээн.

Доңуп үрелген одалга төвүнүн септээр аргажок эргижирээнин, ооң дериг-херекселениң амгы үениң негелделеринге таарышпас болганын өөренип көргөш, бедик технологиялыг дериг-херекселдерлиг чаа одалга төвүн тудар деп эрге-чагырга

шиитпирлээш, ооң тудуун дарый эгелээн. Амгы үеде чаа одалга төвүнүн тудуу кидин түлүк чоруп турар. Ооң тудуу 2013-2014 чылдарның кышкы одалга сезонунун эгезинде доостур ужурулг.

Хову-Аксынга дуза кылдыр 78 миллион рубль акшаны Россия Федерациязының Чазаа бодунун курлавыр фондузундан үндүрүп берген. Тывага бо дузаны көргүзөр дугайында саналды Россияның Онза байдалдар яамызының баштыңы Владимир Пучков июль он беште-ле Россия Федерациязының Чазаанга кириген — ол санал ам херек кырында боттанганы бо. 78 миллион рубль акшаның бир кезин чаа одалга төвүн тударынга болгаш суурнуң чылыдылга четкизин септээринге, өске кезин озал-ондактан когараан Хову-Аксының чурттакчыларынга дуза кылдыр бээр.

ТЫВАГА Ш ИНФОРМАЦИЯ ТУРУ БОЛУП ЭРТЕР

Август айда Красноярск край, Хакасия база Тыва кады Тыва Республиканың хүнүнге база 4-кү «Чуртталганың хээлери — кидисте» деп делегей фестивалынга тураскааткан 3-кү регионнар аразының информация турун эрттирер. Бо чылын тур туризм тала-

зы-биле федералдыг агентствонун деткимчези-биле эртер болгаш Тывага туризм адырының талазы-биле бодун таныштырар, медээлээр, чаа харылзааларны Россия, делегей деңгелинге тургузар болгаш сайзырадыр, регионнун дугайында информация, медээлери көвүдөдип, бедидер онзагай арга-шинекти бээр.

АЛБАН-ДУЖААЛЫНДАН ХОСТАДЫП БОЛУР

Тываның дүжүметтеринин ажил-агыйжы шынарларын Тываның Баштыңының саналдааны «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» деп төлевилелди боттандырып турары-биле үнелээр.

Ооң-биле кады негелде эң шыңгы — албан-дужаалындан хостаарынга чедир болур. Ол дээш Шолбан Кара-оол Төлээлекчилернин тус чер хуралдарындан чагыргаларның баш-

тыңнарының эргелеп-башкарыкчы талаларынга үнелел бербишаан, губернатор төлевилелиниң күүсел-дезинин чорудуун сайгарып көөрүнге хамаарыштыр дилег кириер бодалдыг. «Дугурушканыыс езугаар: кым күзөл чогул азы шыдавазыл, бодунун шыдаары ажылды дилезин» деп, Тываның Баштыңы бодунун «ВКонтакте» деп арнынга келир үеде кадрлар ревизиязын тайылбырлаан.

ТЫВАНЫҢ АЛДАРЛЫГ ОГЛУ СЕРГЕЙ ШОЙ ААЛДАП ЧОРААН

Тываның күрүнө байырлалы — малчыннар Наадымын байырлаан хүннерде тыва чоннун чоргааралы, алдарлыг чаңгыс чер-чурттууус, Россияның Маадыры, армия генералы, Россияның камгалал сайыды Сергей Шойгу төрөөн Тывазынга кээп чораан. Июль 12-де Кызылдың Национал парыгында «Хүреш» стадионунга байырлалдың байырлыг ажыдышкынынга, национал тыва хүрешке 256 мөгениң республика чемпионатынга Сергей Күжүгетович Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол-биле көстүп кээрге, чон үргүлчүлелдиг адыш часкаашкынары-биле уткаан. Сергей Күжүгетович чаңгыс чер-чурттууларының — тыва малчыннарының ак сеткилдиг, кызымак күш-ажылынга хүндүткелди көргүзүп, амы-хуузунда чүрээниң ханызындан байыр чедирип кээри чаңчыл апарган. «Хүреш» стадионунга болган байырлыг ажыдышкына ол сөс алгаш, малчыннарга, көдээ ишчилерге, Тываның бүгү чонунга байыр чедирген:

— Хүндүлүг чаңгыс чер-чурттууларым! Бо байырлыг хүнде Силерниң-биле кады турар аргалыг болганымга өөрүп тур мен. Бурунгу үеде бээр республиканың малчыннары күрүнениң үндезинин тургузуп турган. Эң-не берге үелерде олар кезээде чуртту деткип келген. Дайын чылдарында республиканың малчыннары фронтуже 50 муң ажыг баш малды чоруткаш, чепсектиг күш-

терниң аытыг шеринге үнелеп четпес деткимче-дузаны көргүскен. Ол дээш республика Совет Эвилелинден өөрүп четтиришкinnerни алган. Бөгүн байырлап тура, эң эки дээр малчыннары, бедик көргүзүлгелерни чедип алганнары, кыска үеде мал ажылын катап тургузуп, харын-даа республиканың малының баш санын өстүргеннерни, кыштың соогунда, чайның изинде дүн-хүн дивейн, республиканың, чуртувустун чаагай чоруу, хөгжүлдэзи дээш ажилдап турарларны утпас ужурулг бис. Бөгүн муңчу малчыннарга база бо орук-биле чоруп оларларга байыр

чедирип, оларның аразынга республиканың чаагай езу-чаңчыл арга-дуржулганы дамчыдып хөй аныяктар көстүп кээринге, идегеп турар мен. Байырлап силер бүгүдөге байыр чед аас-кежикти, чедишкinnerни чаа-чаа күш-ажылчы тиилелге күзедим!

Республиканың чурттакчынунун мурнундан Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол чылыг-чөсөстери база төрөөн Тывазынга дөмө мал сагыш салышкыны дээш Сергей Күжүгетовичке өөрүп четтирилереткен.

ТИБЕТ МЕДИЦИНАНЫ АЖЫГЛААРЫН ДУГУРУШКАН

Ужуражылга үези

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол АКШ-тан билдингир буддолог, 14-кү Далай-Ламаның эжи, Голливудтун кинодивазы Ума Турманнун ачазы, Колумбия университетинин профессору Роберт Турман-биле ужурашкан.

Буддизм делегейин эргип кезээр американ Тывага бир дугаар келген болгаш ооң чаражын кайгал ханмаанын Шолбан Валерьевичке чугаалаан. Ооң бодалы-биле, сарыг-шажынга хамаарылгалыг кижилеринин үе-дүптен бээр турар черин дилеп турары Шамбала деп кайгамчык чурт дээр-ле Тыва бооп турар. Чугаалажышкын үезинде олар калбак, хөй талалыг, Россияга, ооң иштинде Тывага буддизмни сайзырадырының дугайында айтырыгларны чугаалашканнар. Тываның Баштыңын бурунгу шажынның үндезиннерин непередип сайзырадырының айтырыглары сонуграткан. Республиканың чурттакчы чонунун ортузунга он-он чылдарда бүгү талалыг атеичи суртаал ажылы чоруп турган-даа болза, шажын-чүдүлгеге негелде-хереглелдин когун үзүп шыдаваан. Ынчалза-даа сүлдө-сүзүк-

түн суксуну ам-даа ханмаан: буддист шажын-чүдүлгениң философия үндезиннеринин алыс шынын билип алырының хөйгө ажыктыг институттары чок. Тываның бодунун шажын-чүдүлгеге бараан бооп, Индияның, Тибеттин хүрээ-хииттеринге өөренип, шажын талазы-биле эртем чедип ап турар лама-башкылары бар. Ынчалза-даа ол өөредилгениң хуусаазы узун, а үнелиг эртем-билигге хереглел маңаа амгы үеде ылаңгыя аныяктарга херек бооп турар.

Буддисти өөредигни тайылбырлап суртаалдаарының талазы-биле айтырыглар ам-даа ылап-ла барынга Роберт Турман чөпшээрешкен.

Ынчалза-даа чугаа кылганнар чүдүлгелиг хөй кижилерге өөредиг чедип алдыгыр болурунче угланган чамдык тодаргай базымнарың дугайында дугурушканнар. Шолбан Кара-оол дээрги Турманнун, буддология адырының специализиниң, уругларга болгаш элээдилерге буддизмниң үндезиннеринин дугайында кичээлдерни азы курстарны организаастаарынга дүүшкен литература үндүреринин талазы-биле сүмелерни республиканың специалистеринге белеткээринин Кара-оолга чугаалаан.

аазаашкынарын алган. Ол Шолбан Кара-оол 2014 чылдавага организаторларының бир америк эртемден бооп буддист литератураның очрукчуларының Ийги симпозиумун эрттирип болурунун дугайы чугаалаан. Оон аңгыда Роберт Турман Тываның Баштыңының көдү буддизмниң үндезиннерин өөшкола башкыларын белеткээр эргежок чугулазының дугайы айтырыын сонуграан. Профессор башкыларга дүрген өөредик курстарны эрттиреринин дугайы база боданып көөр болган.

Ол ышкаш Роберт Турман Шолбан Кара-оол чугаа үеде хенертен Тывага спа-куртургузарының дугайында бол келгеннер. Профессор Тыва бир дугаар таныжылгазының да тывылган бодалдары база үлөшкен. Эртемденниң нуургалын Тываның изиг саржааннары оттурган. «Тыва тайгаларында изиг суглуг аржаа ышкаш СПА-курорт ажыдаа эң таарымчалыг черлерни көр мен» — деп, Роберт Турман Шолбан Кара-оолга чугаалаан.

НАЙЫСЫЛАЛ КЫЗЫЛ АЯН КИРЕР

Кандыг-даа байырларлар-ның кол хемчеглери найысылал Кызылга болуп эртери чаңылчаан. Кайгамчык, чараш бойдус-чурмалын кижиле чүгө-даа деңгеп четпес Тыва чуртунуң найысылалы — Кызыл хоорайга мурнувусту улуг байырларлардың кол хемчеглеринин эртерин барымдаалааш, ону аянын, чараш, кайс-шиник кылдыр дерири болгаш чаартылгаларны кылыры көрдүнген. Кызыл хоорай администрациязында бо чаартылга ажылдарын харылаар удуртукчуларның бирээзи Меңги Хомуш-куевич Кара-оол-биле чугааны кылдым.

— Меңги Хомушкуевич, Тыва ле Россияның демнежилгениң болгаш Кызыл хоорайның тургустунганындан бээр 10 чылы онза чугула юбилейи 2014 чылда демдеглээрлай бис. Кол кичээнгейни найысылалдың чаартылгаларынуң уландырган, бо талазы-биле ндыг хемчеглер алдынып турар?

— Байырларга белеткел дээрге Тываның бурунгаар хөгжүлдери. Кыска хуусааның дургузунда орайның төгүлүг төвүн чаартыр улуг бис, бажыңнарны сепир, хоорайже кирер оруктарны артып дерири, байырлыг шинчирер, кудумчуларга орук шыының септелге ажылдарын чодар, аалчылар бажыңның, Национал театрың баарында шөлчүлти болгаш Аныяктар сесерлиин чаартыр дээш, оон-даа өске аяр ажылдар хей.

Кызыл хоорай бистиң республиканың төвү болганда, байырларла шупту маңаа болур, ынчангаш густунуп кээр хире нарын айтыгларны чогулгалыг шийтирерин чугула деп санаар мен. 100 дээрге-ле, төгүлүстүң оруун ел дилээр, каян шагда удурган, билдинмейн чорааннарны катал тургузар, Азия төвүнде бичии республиканың азыралын болгаш келир үдеги о-хевирин улам долу көргүзөр-дир. Бо чыл биске улуг белет-ажылының чылы-дыр, кылыр гаш шийтирлээр айтырыглар-даа болза, турум өзүлдени гаш хөгжүлдени чедип алыр хемчеглер катая-хаара чоруп.

— Республикага 20 ажыг ектилерни келир чылга чедир илгалга кириери планда дүнген. Оларның аразында а кичээнгейни Азия төвү-тураскаалын болгаш Улуг-ниң эрини дургаар чаартыл-ажылдарын кылыры — кол эе, бо дугайында чугаалап үнерем.

— Белеткел ажылдарының планда кирген чаа тудуг болгаш тудары негеттинип турар улуг лдар бар, ол дээрге Кызыл айының эрик кыды, Чүргүй-кудумчузундан коммуналдыг үргүге чедир онзагай, чараш кылдыр чаарттынар. Кол кичейни төгүлүг черниң, байыр-шөлчүгешиниң болгаш Азия нун чаартылгазынча салган. Черниң онзагай демдектери е хөйну сөглөп турар. Каттыш-кемнеривис сөс чокка-ла каас-жы-биле оожум агып чыдар. ейниң эрини тыва чонунуң чор-

гааралы, ынак хеми деп билдингир, эскертине бээр кылдыр чаартыр ужурлуг. «Азия төвү» тураскаалын эде чаартып тудар, оон чанын-га чараш шөлчүгешти фонтаннар-биле шимеп дерири, кайыын-даа келген аалчыларны сонуургалын хаара тудуп турар кол черивис ол болгай.

Ынчангаш эрик кыдын дел-гемчидип чаагайжыдарыңа шап-тык кадыл, чударгай болуп турар объектилерни чайладыр, тудуг шөлүн арыглар болгаш тудуг эгелээринге чедир чаа эриктиң шөлчү-гежи беле турар кылдыр ажылдар кылдынып эгелей берген. Кызыл партизаннар кудумчузунда өңү ээлери-биле дугуржулга езугаар хемчеглер чоруттунган. Чамдык тудугларны федералдыг өңүдөн муниципалдыг өңүже шилчидериниң айтырыглары шийтирлеттине бээринге идегел бар. Ээлери тывылбайн турар ээн тудуглар бустунар. Чаартыр, аян-шинчи кириер дээн кудумчууда хуу бажыңнарның чамдык ээлери шаптыктап, ажылды саададып турарлар. Оларның-биле шыңгыы чугааны кылып турар.

Девискээрни белеткээр талазы-биле ажылдарны 2012 чылдың чайгы үзүндө эгелээн. ТР-ниң Тудуг яамызы төлөвилел ажылдарын кылып, сметаны тодарадып тургускан, архитектор Даши Намдаков-биле дугуржуп чугаалашкан. — «100 чылче базымнар» деп тускай төлөвилелдин иштинче «Тыва — арыг-силигиниң болгаш корум-чурумнуң девискээри» деп чаагайжыдылга талазы-биле конкурс чарлаттынган. Оон кол сорулгазы чаагайжыдылга болгаш культураның ниити деңгелин бедидери болур. Меңги Хомушкуевич, бо айтырыгны анаа эвес салдым, театр баарында шөлчүгеш, Аныяктар сесерлиин болгаш Национал парктың чаагайжыдылга ажылы кандыгыл?

— «100 чылче базымнар» деп тускай төлөвилелдин кол сорулгазы — юбилей тематиказынче республиканың чурттакчы кижиле бүрүзүн хаара тудуп, чугула төгүлүг хуну байырлаар хемчеглерже амы-хууда үлүг-хуузу кириер арганы бээр. «Тыва — арыг-силигиниң болгаш корум-чурумнуң девискээри» — бо талазы-биле арыглааш-кын ажылдары хоорай иштинде үргүлчү болуп турар. Амыдыралчы айтырыг-дыр, бистиң хоорай-суурларымыска арыг-силигини тургузары чугула. Ынчангаш чаагайжыдылга ажылынга чонну калбаа-биле кириштирер херек.

Национал театрың баарында шөлчүгешти болгаш Аныяктар сесерлиин эде чаартыр, оон-даа өске кылыр ажылдар хей. Хоорай иштинде бо черлерниң амгы байдалы чаржынчыг, хирлиг-дир, ынчангаш театр чанында сесерликтиң херимин ап кааптар, ону эде кылып

«100 чылче базымнар»

чаартыр, дараазында Арат шөлүнүң чоогун чараш, көрүштүг кылдыр чаартыры планда кирген.

Юбилейниң эде кылыр тудугларының талазы-биле хөлээшкенин 2013 чылда адырның өске-даа сорулгаларын хун айтырыгындан дүжүрбейн турарын баш удур сагындырып каайн.

Оон ыңай Культураның болгаш дыштанылганың Национал парыгын чаартыптарга, найысылалга чайгаар үнген арга-арыглыг парк онза чоргааралды оттуруп кээр. Өзүмнерни арыглап-аштаары болгаш катал олуртуру, хемчигеш уннарын арыглаары, оруктары бүрүнү-биле солугу, оларны чырык-биле хандыраар, уругларга ойнаар черлерни чаартып кылыры болгаш тудары, хеме станциязын көскүзү-биле чаартыры, амгы үениң чаа аттракционнары садары дээш бүгү ажылдар төлөвилелде көрдүнген.

Арга-ыяшты катал олуртуру, тудуг болгаш дизайн-каас-талга ажылдарының деңгели эң бедик болур ужурлуг. Культураның болгаш дыштанылганың чаартынганың Национал парыгын келир чылдың майда ажыдарын планда кириген. Хоорайжыларның болгаш республиканың аалчыларының дыштанырынга ынак чери чылдың кайы-даа үзүндө ажылдаар. Ынчангаш юбилейге уткуштур боху аштап-арыглаар, экологтук акцияларга киржир, долгандыр турар хүрээлелди камгалаар талазы-биле ажил-чорудулгага үлүг-хууусту кириштирерин кызылчылардан дилээр-дир мен.

— Меңги Хомушкуевич, чаартылга ажылдарының баштайгы түннелдерин кандыг деп бодаар силер?

— Кызыл хоорайда чаартылга ажылдарының баштайгы түннелдерин чүгээр деп санаар мен. Элээн хей ажылдарының күүсеттингенин дорту-биле айтып болур. Чаңгыс чыл иштинде чонну аргыштырып турар оруктары чаартып, шынарын экижидер дээн ажылдар шалпыкын чоруп турар.

Хоорайны каастап турар тудугларга немей чаа тудуглар кылдынып турар. Найысылалдың хевирин үрөп турар тоймаглаттынган тудугларның «салым-хуузу» сайгарып чугаалашкан. Найысылалдың оон-даа өске тудуглары — доктаа-мал кичээнгейде. Олар юбилейниң чаартыр тудугларының санынга кирбээн-даа болза, колдуунда белең, Кызылдың даштыкы хевиринге чаа аян-шинчини болгаш көскү салдары чедирер. Хоорайның чамдык черлери ам-даа бүрүн дериттинмээн. Хамыктың сузун басып турар, эңгейгилеп артан ээн тудугларны узуткаан, оон-даа өске ажылдар кылдынган.

— Айтырыгларга харылап бергениңер дээш четтирдим.

Автордан: келир чылын эртер хемчеглерге белеткел ажылдары, шынап-ла, улуг. Тывага эртер онзагай байырларларга бүгү-ле аргаларны ажыглап, чурттакчы бүрүзү үлүүн кириштирер болза эки. Кызыл хоорайда дыка хей чүүлдерниң кылдынып турарын эскердим, чаа тудуглар, аргыштырылга оруктары, эде кылыр тудуглар болгаш чаагайжыдылга ажылдары кидин түлүк.

Анисья ТЮЛЮШ
чугаалашкан.

Авторнуң тырттырган чуруу.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Малчыннарның «Наадым-2013» республика байырлары-биле көдээ ажил-агыйның мурнакчыларын Тыва Республиканың күрүнө шаңналдары-биле шаңнаарының дугайында

Тыва Республиканың көдээ ажил-агый хөгжүлдизинге үлүг-хуузу болгаш хей чылдарда үрө-түннелдиг күш-ажылы дээш Тыва Республиканың ордени-биле Тыва Республиканың Тес-Хем кожуунунуң күш-ажылдың хоочуну Иван Симчичович Данзурунну шаңнаар.

Көдээ ажил-агыйның хөгжүлдизинге үлүг-хуузу болгаш хей чылдарда үрө-түннелдиг күш-ажылы дээш «Шылгараңгай күш-ажыл дээш» Тыва Республиканың медалы-биле Тыва Республиканың Эрзин кожуунунуң «Бай-Хөл» көдээ ажил-агый кооперативиниң уксаалыг ажил-агыйының малчыны Ирина Чигжитовна Дамбаны шаңнаар.

Көдээ ажил-агый адырынга ачы-хавыязы болгаш хей чылдарда үрө-түннелдиг күш-ажылы дээш «Тыва Республиканың алдарлыг малчыны» хүндүлүг атты Тыва Республиканың Тес-Хем кожуунунуң Ү-Шынаа сумузунда малчын Тамара Начытовна Билчирге тыпсыр.

Көдээ ажил-агый адырынга ачы-хавыязы болгаш хей чылдарда үрө-түннелдиг күш-ажылы дээш «Тыва Республиканың алдарлыг чылгычызы» хүндүлүг атты Тыва Республиканың Бай-Тайга кожуунунуң «Бай-Тал» Тыва Республиканың күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезинин чылгычызы Хертек Дайынчыевич Доре-Монгере тыпсыр.

Көдээ ажил-агый адырынга чедиишкиннери база хей чылдарда үрө-түннелдиг күш-ажылы дээш Тыва Республиканың Баштыңы-Чазааның Даргазының хүндүлел бижии-биле

Тыва Республиканың Тожу кожуунунуң «Өдүгөн» муниципалдыг унитарлыг бүдүрүлгезинин ивижици Борис Догтанайович Акты;

Тыва Республиканың Эрзин кожуунунуң «Бай-Хөл» көдээ ажил-агый кооперативиниң уксаалыг ажил-агыйының малчыны Айыыр-Санаа Комбаевич Дамдыны шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
2013 чылдың июль 11 № 154

Моол Арат Ресубликаның хамаатыларын шаңнаарының дугайында

Тыва Республика (Россия) биле Баян-Ульгий аймактың (Моол) аразында кожа-хелбээ харылзааларын быжыглаарыңа ачы-хавыязы болгаш хей чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылы дээш Тыва Республиканың Баштыңы-Чазааның Даргазының хүндүлел бижии-биле күш-культура башкызы Тангад-оол Дамдинжапты; режиссер, актер Гэрэлсух Отгонну шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
2013 чылдың июль 11 № 155

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының 2011 чылдың декабрь 30-де №223 Чарлыгының, Тыва Республиканың Баштыңы — Чазааның Даргазының 2012 чылдың июнь 26-да №191 Чарлыгының база Тыва Республиканың Баштыңының 2012 чылдың декабрь 25-те № 319 Чарлыгының 1-ги пунктузунуң күжүн чидиргенин хүлээп көөрүнүң дугайында

«Тыва Республиканың Баштыңы — Чазааның Даргазының эрге-байдалының дугайында» 2003 чылдың январь 4-те № 97 ВХ -1 Тыва Республиканың Конституция хоойлузунуң 7-ги чүүлүнүн 4-кү кезээнге дүүштүр доктаадырм болза:

1. «Тыва Республиканың аңаашкын база балыктаашкын талазы-биле күрүнө комитетинин дириг амытаннар аймааның база сугларның биолог-тук курлавырларының объектилерин ажыглаарының база камгалаарының адырынга күрүнө ачы-дузазын чедиреринин административтиг чурумун бадылаарының дугайында» Тыва Республиканың Чазааның Даргазының 2011 чылдың декабрь 30-де №223 Чарлыгы;

— «Тыва Республиканың Чазааның Даргазының 2011 чылдың декабрь 30-де №223 Чарлыгының өскерилгелер кириеринин дугайында» Тыва Республиканың Баштыңы — Чазааның Даргазының 2012 чылдың июнь 26-да №191 Чарлыгы;

— «Тыва Республиканың Баштыңының чамдык чарлыктарыңа өскерилгелер кириеринин дугайында» 2012 чылдың декабрь 25-те №319 Тыва Республиканың Баштыңының Чарлыгының 1-ги пунктузу күжүн чидирген деп санаар.

2. Бо Чарлыкты «Шын» база «Тувинская правда» солуннарынга парлаар.

3. Бо Чарлык албан-езузу-биле парлаан хүнден эгелээш күштүг бооп кириер.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
2013 чылдың июнь 28 №143

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ АЙТЫШКЫНЫ

Тыва Республиканың келдиришшин комиссиязының составыңа өскерилгелер кириеринин дугайында

Тыва Республиканың Кадык камгалал болгаш социал хөгжүлдө яамызын эде организастааны-биле холбаштыр:

1. Тыва Республиканың Баштыңының 2013 чылдың март 21-де бадылааны №80-РГ «Тыва Республикага апрель-июль айларда шериг албанынче 1986-1995 чылдарда төрүттүнген хамаатыларны келдиреринин дугайында» Айтышкынында Тыва Республиканың келдиришшин комиссиязының кол составынча дараазында өскерилгелерни кириер:

— келдиришшин комиссиязының кол составындан Наталья Вениаминовна Беспалованы үндүрер;

— Тыва Республиканың келдиришшин комиссиязының кол составынча Тыва Республиканың кадык камгалал сайыдының оралакчызы Күдер Кенденович Монгушту кириер.

2. Бо айтышкын албан-езузу-биле парлаан соонда күштүг бооп кириер.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
2013 чылдың июнь 20 187-РГ

Наадымның «чаңгызы»

«Наадым-2013», Самагалдайның — 240 болгаш Тес-Хем кожууннуң 90 чылын Калдак-Хамар арттың кырында Чаа-Оваа шөлүңгө байырлааны динмирер эрте берген. Кыш, чай дивес, чай чок ажил-иштиг малчын араатарга суг болза, ол — белең утундурбас болушкун. «Наадым-2013» байырлалыга киришкен кижилер бүрүзүнүң сагыш-сеткилинге ооң «чаңгызы» элээн үр-ле «чаңгыланып» чоруур.

Улуг-Хем кожууннуң делегациязы байырлыг чыскаалда.

Тываның бүгү чурттакчы чонунуң, эң ылаңгыя малчын араатарның, байырлалы «Шын» солунуң арыннарынга база Наадым дугайында одуруглар, чуруктар бооп «чаңгыланыр».

Улуг-Хем кожууннуң малчыннары «Наадым-2013» байырлалыга өрегелиг өглүг, өремелиг сүттүг аалдап келгеш, өөңгө үнөр-кирер өөр-өнер чоннуг турганнар. Кожууннарның делегацияларының байырлыг чыскаалыга Улуг-Хем кожуун хөйгө көргүзөр күш-ажылчы чедишкннерлиг келген. Бо кожуундан үш малчын республиканың эң шыырак малчыннарының санынга кирген. Олар дээрже республиканың чемпион малчыны Улуг-Хем кожууннуң Ишти-Хем сумуунда хууда дузалал мал ажил-агыйлыг Олег Опукаевич Хаванчык, хууда дузалал мал ажил-агыйлыг малчыннар Чааты сумуундан Иван Сандуевич Ханды, Хайыракан сумуундан Тимур Хемчикович Дамдын-дыр. Кожууннарның делегацияларының байырлыг чыскаалыга олар Улуг-Хем кожууннуң делегациязының мурнуку одуругларынга чорааннар.

Наадымның даңгыналарының бирээзи Наталья Кула.

Аянныг, чараш тыва национал хевин кеткен уруглар «Наадым-2013» байырлалды бир янзы каастааннар. Уругларның кедип алган чүзүн-бүрүн өңнерлиг, угулзаларлыг чараш хептери — оларның ус-шевериниң херечизи. Мөңгүн-Тайга кожууннуң Мугур-Аксы суурда социал дуза төвүнүн бухгалтери Наталья Кула бодунуң даараан хевин Наадымның байырлыг чыскаалыга кедип алгаш келгеш, хамыкты кайгаткан. Наталья дааранырындан аңгыда, уран чүүлге хандыкшылдыг, танчылаарынга база салым-чаянныг.

Тыва улустуң үш мөөрейиниң бирээзи — ча адары. «Наадым-2013» байырлалында баг адары Тес-Хем кожууннуң Чаа-Оваа шөлүңгө эрткен. Бо маргылдаага Таңдының Дүрген суурдан хөй ча адыкчылары киришкен. Таңды кожууннуң спортчу ат-алдарын Ай-кыс Канчыр база камгалап келген. Ча адар спортка чаа-ла дөрт чыл хандыкшып чоруур-даа бол, маргылдааларга эки түңнелдерни көргүскен.

Үшкү чергениң ча адыкчызы деп спортчу мергежилин ол бадыткаан — ча спортунга бедик чедишкн. Ай-кыстан шы спортчу үнөр деп, ооң тренери Михаил Оюн идегеп турар.

Кызылдың № 11 школаның алдыгы класстың өөреникчизи Рауль Бай-Кара биле Көк-Тейиң №2 школаның чедиги классчызы Эртине-лиг Чанзан аныяктар аразынга хөл шыдыраа маргылдаазынга кириш-кеш, тус-тузунда ийи-ийи удурланыкчыларын удуп алгаш, дараазында оюннарга белеткенип олурда, бо чурукту тырттырган.

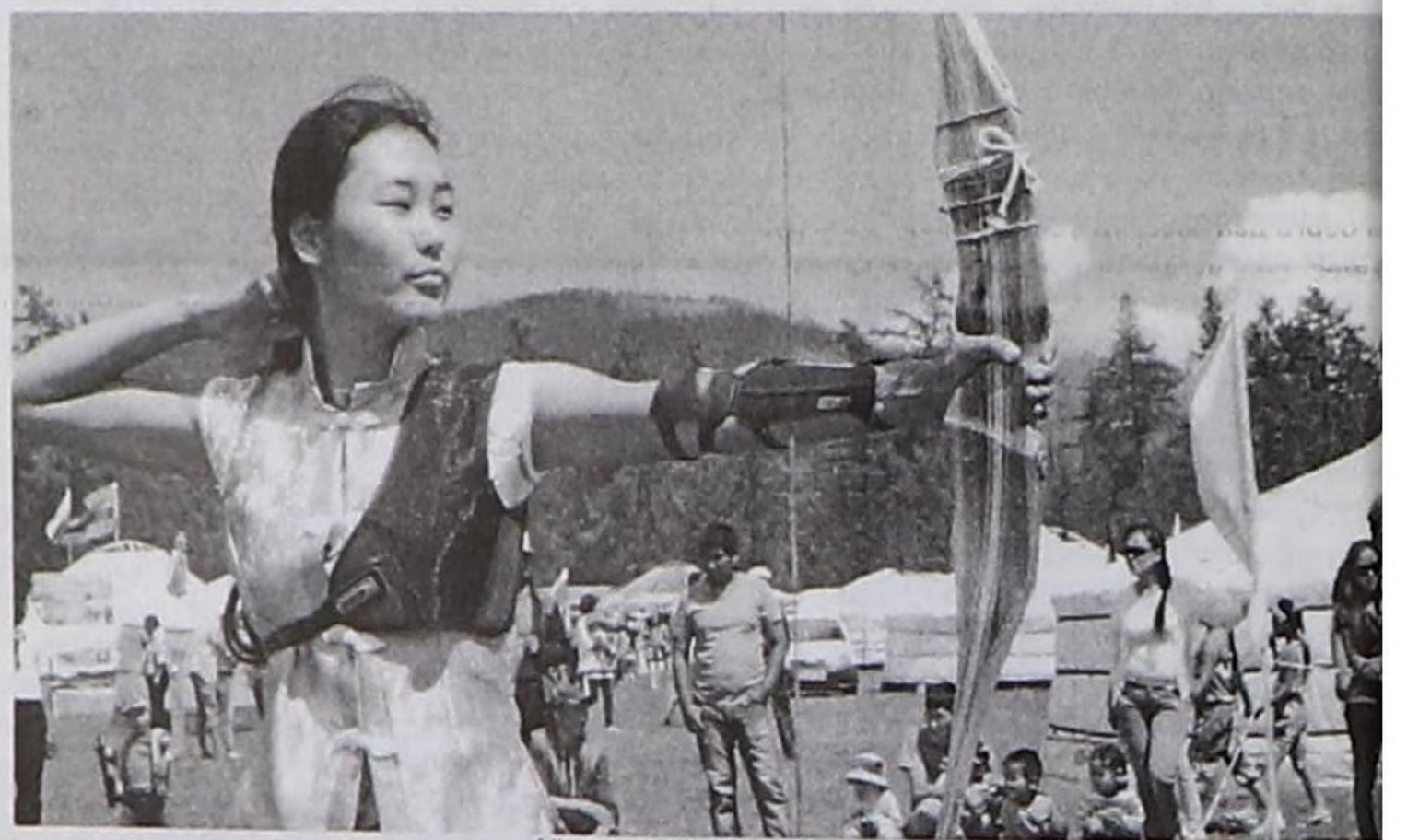
«Наадым-2013» байырлалы силерниң сагыжыңарга үр-ле чаңгыланып, карактарыңарга чуртунуп, магалыг чаагай сактышкын бооп үр-ле чоруур.

Шаңгыр-оол МОНГУШ. Авторнуң тырттырган чурук

Уктуг малчын Николай Шактар өөнүң чанында.

«Тулган өг-2013» өглерниң көрүлдө-конкурузунга Эрзин кожуун малчыны Николай Шактарның тиккен өө кончуг эки шына иштики-даштыкы шимелдези каас-шиник, тыва улустуң өг дө-езу-чаңчылдарынга дүүшкен өглерниң бирээзи деп бедик үнелелди ап, чергениң шаңгалы-биле демдеглеткен. Бо өгнү Эрзинниң уктуг-дөстүг малчыны Хавысай Оолович биле Сержинмаа Өлзеевна Шактарларның хөй төлү демнежи кылганнар. Оларның хөй кезии — мал ажил-агыйлыг. Николай Шактар, Орлан өг ыяжын чазааннар, улуг угбазы Наталья Хавызаевна Ар-баштаан уруглар өгнүң дээвириден эгелээш, ширтээңге чедир шуптузу-рып даарааннар. Өгнүң ээзи Николай Хавызаевич Шактарның эдилелдер аразында ада-иезиниң (олар шагда-ла бурган аралчаан-даа болза) бала-гааш, калгактар, паштар дээш, элээн каш эдилелдери амга чедир бар. Ол уктуг малчын кончуг хумагалалдыг эдилеп чоруур.

Ай-хун терелдиг Ай-кыс.

Хөл шыдырааны бо чылын Наадым гылдаазынче кириген. Ол дээрже хөл шыдыраа спортунуң республикада эки хөл дөзүнүн херечизи-дир деп шыдыраачы санал турар. «Наадым-2013» хөл шыдыраа маргылдаазынга 90 шыдыраачы киришкен. Маргылдаа ол хире хөй санныг шыдыраачылар киришкен — улуг чедишкн-дир, ооң мурнунда ыңдыг турбаан, школаларның өөредилге программаларында хөл шыдыраага өөредип башкылап киригени спорттун бо хевии Тывага дүрген саарына идиг боор деп бо маргылдааның дөдө чилериниң бирээзи, өөредилге сайыды Каадыр Бичелдей демдеглээн. Ойнакчыларның аразы республиканың эң шыырак шыдыраачылары: дынбек Калындүү, Орлан Сарыглар, Эдуард Халыг, Леонид Ховалыг дээш, өскелер-даа бар. Улуг назынныг шыдыраачы Улуг-оол Кандан — эң бичии шыдыраачы Саян Чамзырын 10 харлыг. Чидиг оюннарның түңнелинде улуг улустар аразында Владимир Балчий-оол чемпионнаан, аңтар аразында Чадаанадан Орлан Сарыглар эң бичии ойнакчы бооп шүүлген. Херээжен шыдыраачы Елена Байырга, эң бичии назынныг шыдыраачы Саян Чамзырынга деткимчениң шаңгалдарын ыскаан.

ӨРГЭЭ СЫҢМАС АЖЫ-ТӨЛДҮГ, ӨЛЧЕЙ-КЕЖИИ ӨЗҮМЧЕЛИГ...

Амгы үеде дачаларда чурттагычоннуң саны көвүдөп, сууржугаштын хемчээли улгайдып турар. Галина Степановна Кончук — башкы, бухгалтер, үш дакпыр кырган-ава, ногаажы, садчы, Өвүрнүн Чаа-Суур чурттуг. Өвүрнүн ээзи Сарыг-оол Кара-Салович Мөнгө — башкы, РФ-тин, ТР-ниң алдарлыг башкызы, ТР-ниң туризмниң ергинни деп аттарның эдикчи. Ол Бай-Тайганың Дуй суур чурттуг. Амгы үеде олар — хүндүлүг дыштаныл-ада.

50 өг-бүлө 1982 чылда 12 белчин метр чүсчүк дача үн садып алгаш, кургаг, тыг черни аңдарып, хөй күш-дүргөн соонда амгы үеде черниң чартыы сад, чартыы од кылдыр хуула берген. Беш уруглуг, он уйнуктар-иини уйнуктарының уруглары оларның аразында орус, беш, бурят омактыг улус бар.

Галина Степановна биле Сарыг-оол Кара-Саловичниң бажы-иң хериминче кирип келирге, бүрү чүзүн-баазын өңнер-ечектериниң кайызын ол дээр: шеннези, ай, герань, ромаш-ионнар, анютины глазки дээш. Тываның агаар-бойдузунга аа жок ажыктыг. Сарыг-оол Кара-Салович эрги соңгалар ларындан улуг теплицаны ыштыр кылган болду. Ону ыры берге-даа эвес, үр үе-даа тинмес деп чугаалады. Ооң

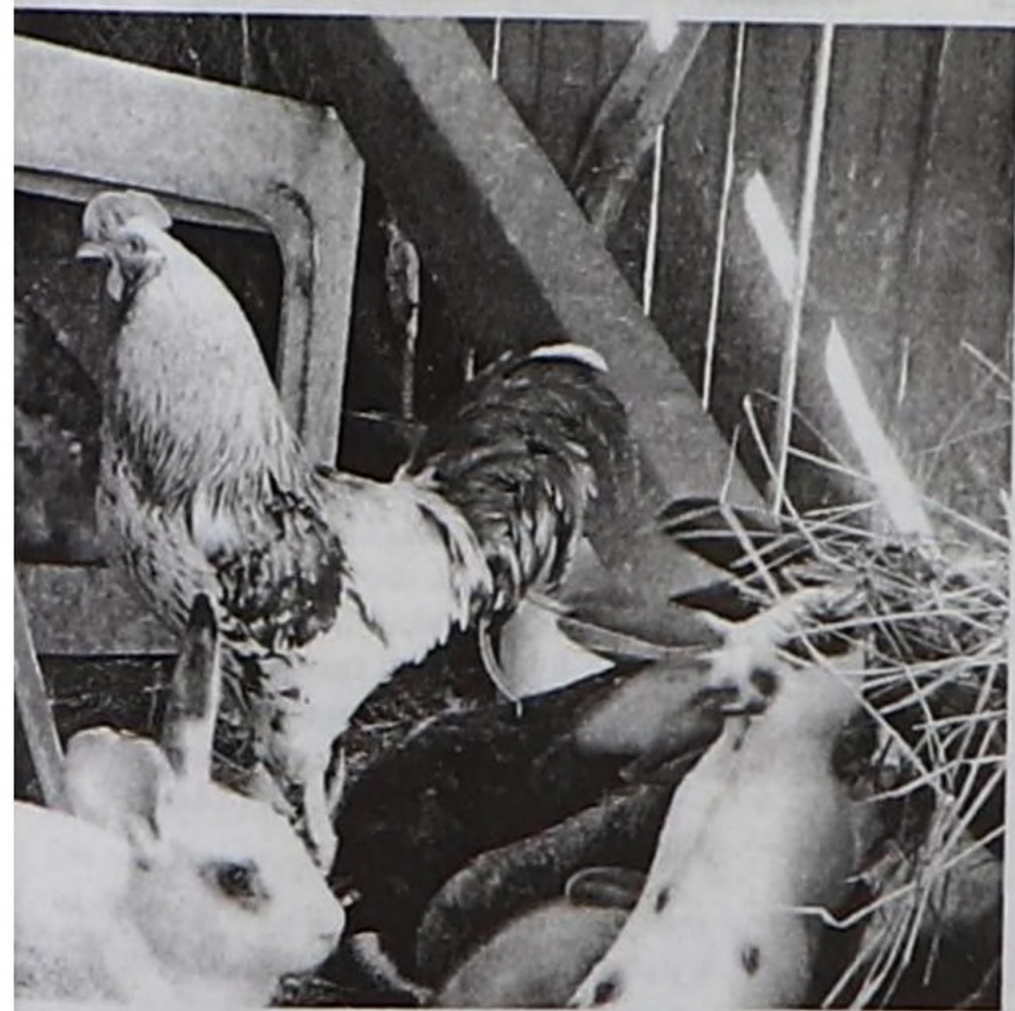

Галина Степановна — огородунда.

сеткүүлдү башкызы деп санап, РФ-тин өске девискээрлеринде арга-дуржулгалыг садчыларның, ногаажыларның сүмелерин, саналдарын номчуп өөренип тур-гаш, дыка хөй өөредиглиг чүүл-дерни билип алган. Кижичерле шупту чүвени дески кайын билер боор, шын эвес-даа тарып турган. Ол боду Чаа-Суур чурттуг кижичер болгаш, аңаа чүглө картошка тарып турган. Огород, сад өстүрер арга-дуржулга-даа турбаан. Инек-караа биле кызырак-ка-

да ол үш дугаар чылында кадын берип эгелээр. Хөй негелде-даа чок, чүглө кижичер кызымаа, ажылгыры негетинер. Уйнуктары үргүлчү садта, огородта, улуг ду-зазын кырган-авазына көргүзүп турар. Орус омактыг кожасы-биле ыт кады биле роза чечээн хайна-таштырган соонда, ыт кады роза кылдыр чечектелип үнген. Каш чыл эртерге, тайгадан дачазында тараан пөштен тооруун алыр со-рулгалыг.

Кол-ла чүве — кызымак ажыл-даар, шын ажаар, чемишчидил-ге, суггат деп ол демдегледил. Барган аржааннарынга бойду-стун чараш үнүштерин сонуур-гал, үрезинин алгаш база эккеп тарып алыры чаңыл болган. Кар-тошканы ийи дугаар хлеб дээр болгай, ынчангаш картошканы четчир кылдыр тарып алган. Ка-ды-кожа чурттап турар аныяк өг-бүлелер черин кургадап, чаш-панны бажын ажыр өстүрүп ал-ганын көргөш, ол аажок хомудаар болду. Олар кырган-авадан сүме айтырып келир болза, күзелди-биле айтып берип, каттар, чечек-тер өзүмнерин халас бээринге белен. Галина Степановна садыг шайларын садып ишпес. Сады-да өзүп турар каттар, тайгадан эк-келген артыш, шенне бүрүлерин кадырып алгаш, бүдүн чыл дур-гузунда амдангы, эм шынарлыг шайын ижер.

Аскыр-дагаа, тоолайлар.

аскыр-даа үеде хүн херел-ден чылыг болур. Галина Степановна помидор өзүмнери-ес, март айда теплицага үрезиннерин чаңгыс-ып алырга, боду-ла үнүп Оон аңгыда чылыгга ынак-р: баклажаннар, перец, дыняны база олуртуп каан. чылын гранат шенеп өс-дыка чаагай дүжүттү Теплицада чээрби аңгы-иң роза чечектерин тарып оларның өңнери янзы-аражы кедергей.

Галина Степановна инек-ка-зырак-кат, малина, Викто-ри-кат, кызыл-кат, көк-а-кады каттарны өстүрүп, ап, вареньеи бүдүн четчир кылдыр хайынды-ыр. Чаңгыс дөстен чартык атты чыыр. Чыл аайы-би-үдү аңгы-аңгы болур. Ол «дебное хозяйство» деп

деп бодаар бис; а херек кырын-

Дачазының девискээринде огород, садтан аңгыда хөй дагаа, кас, индюк, тоолайлар тудуп турар. 15 чыл бурунгаар ийи бичии эр, кыс тоолай садып алган. Олар ай санында төрүүр болгаш ээзи оларның санын санап четпес, чүс ажыг хире дээр болду. Кырган-аваның чыып турар чуур-галарының хемчээли аңгы: эн улуу — кастың, ортумаа — ин-дюктун, эн бичези — дагааны. Дагаа биле азырал улар чуурга-ларын хүннүн-не бээр болза, кас бир хүн болгаш төрүүр. Кастар эштер куштар болганда оларга тускай эштер черни база кылып алганнар. Куштарның саны ниити-зи-биле, бо чылын частып келир чуургалары-биле санаар болза, чүс чедип турар. Тудуп турар куш, тоолайның өдээ — огородунга чар-ыгдал негетинмес чемишчидил-ге. Хөй куш, кодааның чайгы үеде суген, чашпан, капуста бүрүлери-биле чегерер, кышкы үеде суген кезип белеткеп, сула, кызыл-тас, тараа садып алыр болду. Кас ша-гар-оотту аажок чиир деп кырган-ава чугаалады. Үнүштү суген-биле чегерер — огородта чашпаннар-ны сугга ылчыраткаш, ооң суу-би-ле суггарарга база-ла чемишчи-дилге.

Огород ажылы чайжок — даң адарга-ла чашпанын чулуп, сугга-рып, чемишчидип, картошканы ул-гаттырып, куш, тоолайны чеге-рип, суггарып турда-ла, кара дүн дүжер. Ону чүглө кызымак, ажыл-гыр кижилер шыдаар. Чоок-кавы чурттап турар кожолары, аныяк-өскен арга-дуржулгалыг ногаажы, садчының үлегер-чижээн салгал, арга-сүмелерин айтырып, огород, сад тударын оралдажыр болза, чүглө боттарынга ажыктыг. Эге дээрзинде картошка, свекла, морковь, кулчаны тарып алыр болза, өг-бүлөгө улуг деткимче, аш-чеге артык чарыгдал үнмес.

Ажыл-ишчи, үлегерлиг өг-бү-ле ажы-төлүн, уйнуктарын ажылга ынак кылдыр өөредип, кижизидип турар. Олар кырган-ава, кырган-авазын келир үеде дөзөп, олар-ның үлегерин салгал, төлөптүг ки-жилер бооп өзер.

Галина Степановна биле Са-рыг-оол Кара-Салович сентябрь айда кайгамчык «алдын куда» ба-йырлалын эрттирер, оларга бедик хей-аътты, быжыг кадыкшылды, аас-кежикти күзээр-дир мен.

Шончалай ХОВАЛЫГ.

Авторнун тырттырган чу-руктары.

Амдангыг честек-кат.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ ЧАРЛЫ

Тыва Республиканың
Чазааның Даргазының
2007 чылдың ноябрь
12-де №200 Чарлыны-
га база Тыва Республи-
каның Баштыңының
2013 чылдың март 7-де
№50 Чарлынга өске-
рилгелер кирир ду-
гайында

«Тыва Республиканың Башты-
ңы — Чазааның Даргазының эр-
ге-байдалының дугайында» 2003
чылдың январь 4-те № 97 ВХ-1
Тыва Республиканың Конституция
хоойлузунун 7-ги чүүлүнүн 4-кү
кезээн удуртулга болдурга, док-
таадыр болза:

1. Тыва Республиканың Чазаа-
ның Даргазының 2007 чылдың
ноябрь 12-де №200 «Тыва Рес-
публиканың Баштыңының чанында
күрүне шаңналдарының талазы-би-
ле комиссияның дугайында» Чар-
лынга дараазында өскерилгерни
кирир:

а) Тыва Республиканың Башты-
ңының чанында күрүне шаңналда-
рының талазы-биле комиссияның
ажыл-чорудулгазын организастаа-
рының талазы-биле Дүрүмнүн 3-кү
пунктузун дараазында редакция-
биле бижири:

«3. Комиссия бодунун ажыл-
чорудулгазынга Россия Федера-
циязының Конституциязын, феде-
ралдыг хоойлужулганы, Тыва
Республиканың Конституциязын,
Тыва Республиканың хоойлужу-
дугазын, оон иштинде Тыва Рес-
публиканың 1992 чылдың декабрь
24-тен №388 «Тыва Республика-
ның күрүне шаңналдарының дуга-
йында Хоойлузун база ол ышкаш
бо Дүрүмнү удуртулга болдурар»;

б) Тыва Республиканың Башты-
ңының чанында күрүне шаңналда-
рының талазы-биле комиссияның
составының талазы-биле:

Т.О. Запорожецти комиссия-
ның составындан үндүрер;

Тыва Республиканың профэви-
лелдер Федерациязының даргазы
Людмила Ондаровна Бурбучапты
комиссияның составынче кирир;

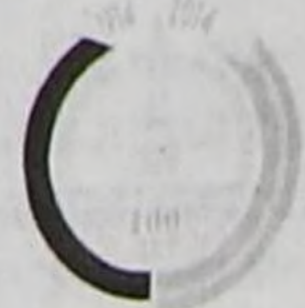
Д.Д. Кыргыстың албан-дужаа-
лының адында «консультант» деп
сөстү «начальник» деп сөс-биле
солуур;

2. Тыва Республиканың Баш-
тыңының 2013 чылдың март 7-де
№50 «Тыва Республиканың күрү-
не шаңналдары-биле шаңнаары-
ның дугайында» Чарлының «Тыва
Республиканың өөредилгезинин
алдарлыг ажылдакчызы» деп ке-
зээнге өскерилге кирир — «Че-
быкина Татьяна Валентиновна
— «Кызыл хоорайның Уругларның
сайзырал төвү — Уруглар сады
№29» муниципалдыг автономнуг
школа назыны четпээн өөредил-
ге албан черинин директору» деп
сөстөрни ап каар.

3. Бо Чарлык албан-езузу-би-
ле парлаан хүнден эгелээш күштүг
бооп кирер.

Тыва Республиканың
Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
2013 чылдың июль 1
№151

КӨШКҮН ЧОННУҢ АМЫДЫРАЛЫН ТАНЫШТЫРЫП

Тес-Хем кожуунун Чыргаланды сумуунда Юрий Луджулович Аранчин аттыг сураглыг музейни республикада дыңнаваан, билбес кижилер ховар. Республиканың чону Тес-Хемниң чоргааралы — төөгүнүң шыгжамыры болур музейни көөрүбиле сонугарал кээп турар. 2000 чылдың октябрь айда музейни школаның хоочун төөгү башкыларының дуза-деткимчези-биле ажиткан. Баштай музейни школа-интернатка организаастаан, оон 2006 чылда совхозтун уруглар садының оран-савазынче көжүргөн болгаш ол-ла чылын эртемден Ю. Аранчинның адын тыыскаан.

Музейниң баштайгы тургузукчузу, эргелекчизи Очур-Хоо Сагдыевна Эртине бисти улуг өөрүшкү-биле уткуп хүлээп алгаш, музейде ажилдарның таныштырылгасын мындыг сөстөр-биле эгеледи:

«Ю. Аранчин 1992 чылдың декабрь 21-ниң хүнүндө үнген «Шын» солунун чыгып езугаар, бурунгу түрк чоннун дараазында үлгер домктарын тыва чонга арттырган: «Билиг — байлак, билиг турда яды болбас. Билигни оор-даа, мегечи-даа хунаай албас. Кижиге кижизиг чорзун дээш атты тыпсырга, кижиге кижизини адын көдүрүп чоруур».

Очур-Хоо Сагдыевнаны ажилында аажок бердинген, тыва чоннун, ылангыя төрзүн чериниң өгбелериниң төөгүзүн кадагалап арттырар дээш езулуг сагыжы аарып чоруур

хоочун деп билдим. Музейниң иштинде бичии тыва өгдөн дээш, чоннун шаандан тура амыдыралга ажыглап чорааны эт-херекселдер шупту бар. Тыва өгнүң ыяжын кончуг дээн ус-дарган Самдан Өртзэлович Балдыжаа чазат кылган. Чаңгыс бичии демир херекселдин улуг төөгүзүн Очур-Хоо Сагдыевна хандыкшылды-биле биске тайыл-бырлап турду. Хоочун башкының сагыш-сеткилиниң ындындан ажыын, ук-төөгүнү хандыр билирин магадап ханмадым, чүгле кижиге кулаа таалаар.

Музейде 5 экскурсовод ажилдап турар, олар — Чыргаланды ортумак школазының өөреникчилери. Чайгы дыштанылга эгелей берген болгаш оларның чамдыызы чок болду. Школа директору Чойгана Нордулоолвна Седип-оол өөреникчилериниң музей ажилында канчаар-даа аажок идепкейлиг кижип турарын демдегеп чугаалады.

Школаның 8-ки классчызы — экскурсовод Дозураш Самбуу тыва өгнүң дериг-херекселдерин, көшкүн чоннарның ону канчаар ажыглап чораанын тайылбырлады. Тыва идик-хевин кедип алган аныяк кыс өөрөнгөн аайы-биле тура дүшпейн, өг иштинде үлгүргө, аптара, суугу дээш чүүлдерни айтыр ыяжы-биле көргүзүп, оларның тыылган төөгүзүн чугаалап турду. 11-ги классчы Дарый Соян Тываның 13 амбын нояннарының дугайында канчаар-даа аажок солун илеткелди кылган. Оон үзүндүзү-биле номчукчуларны таныштырайн:

«...Тыва күрүнениң тыптырынга,

оон быжыгарынга, тыва нацияның боттанырынга амбыннарның киржилгези улуг болган. Амбын нояннарының бирээзи Агбаан-Демчи Иргит — Тываның төөгүзүңге балалбас исти арттырган кижилерниң бирээзи. Ол аажок эрес-дидим, чүрекир, өде-чара кижиге турган. Моолга эртем-билигни чедип, каш янзы дылга илдик чокка чугааланыр. 1915 чылда комиссар В.Ю. Григорьев тус черниң чонунун чаңчылын үрөп, ызыгуур салгаан Амбын ноян Комбу-Доржунун таңмазын күш-биле хунаап, Агбаан-Демчи Иргитти ноян кылдыр чарлаан. Оон бээр Агбаан-Демчи оруунга чаңгыс эвес моондактарны ажып эртип, чону дээш кызып ажылдап чораан. Амгы үеде Агбаан-Демчинин ызыгууру 105 кижиге четкен. Олар чүгле Тывада эвес, Россияда, даштыкыда чурттап чоруурлар...». Арнындан хүлүмзүрүг ыравас Дарый дыңнакчыларның кичээнгейин чайгаар хаара тудуптар сорунзалыг. Аныяк кыстың үнүнүң өткүдүн, чугааланыр аянын аажок чаптадым.

Чыргаланды школазының 10-гу классчызы Сардаана Сырат Ада-чурттуң улуг дайынының эки турачыларының дугайында илеткелди орус дылга кылып, чаңгыс чер-чуртуу Бады Сорукту оглу Соянын төөгүзү-биле таныштырган. 217 тыва эки турачыларның аразында Чыргаланды сумуунун чурттакчызы Бады Соян база дайын-чааже айтаныпкан. Оолдун ачазы аныянда аар аарааш чок болган, оолун авазы кара чааскаан өстүрүп алган. Бады фронт чоруптарга суурнуң чону иеге дузалажып, оон сагыш-сеткилин оожургадып, дайын шөлүндөн келген чагааларны номчуп берип турган. Орлан-шогаа оол тыва чону, чаңгыс чер-чурттуулары дээш дайын шөлүңге маадырлыгы-биле бажын салган. Авазы оолунун ажыын ажып чадааш, удаваанда база «аадының бажы хоя берген». Чыргаланды сумуунун чурттакчы чону маадырлыг чаңгыс чер-чурттуунга чоргаарланып чоруур.

11-ги классчы Эдиски Чикей Белдир-Арыг суурнуң тургустунган төөгүзүн таныштырган. Шаанда колхоз «Калинин» тургустунган соонда чон чурттаар оран-сава тудуп кирипкен. 1949 чылдың чазынында бир дугаар Бөмбүрөк Соянын бажынын туткан. Ол үеде пилорама, тускай дериг-херексел турган эвес, бүгү ажилды чүгле хол хирээзи болгаш чидиг балды дузазы-биле кылыр.

Экскурсовод Дозураш Самбуу.

Улуг чудукту бүдүн хүн хирээлеп кээр. Мындыг байдалга тудугжулар ажылдап, бажыңнарны тудуп чораан.

Дыка-ла солун төөгүнү чаптанчыг экскурсовод уругларның ачызында билип алган бис. Ол дээр-ле аргадуржулгалыг Очур-Хоо Сагдыевнаның өөредии-дир. Сардаана Сырат эки турачы Бады Соян дугайында ажылы-биле республика чергелиг «Келир үеже базымнар» деп эртем-шинчилел конференциязынга бирги черни, Би-Хемге, Тарлагга эрткен республика чергелиг «Төөгүнү утуп болбас» деп конференцияга база бирги черни чаалап ап, өске-даа эртем конференцияларында идепкейлиг кижип турар. Дарый Соян «Амбын нояннарының салым-чолу — эртемденнер» деп ажылы-биле кожуун чергелиг эртем-шинчилел конференциязынга докторлар, эртемденнер аразында чедишкенин киришкен. Музейниң эң бичии экс-

курсоводу 2-ги классчы Тайтине «Эртем-билигже бирги деп конференцияга «Чыр сумуунун ыдыктыг даглаа ажылы-биле бирги черни дии-биле чаалап алган.

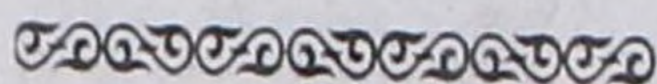
Үстүкү класстың экскурсулары 7-ги класстан эртем ажылын кылып турар тургустунгаш, 12 чылдың көрүп турары бо. Чылда музейниң үнелиг экспонат көвүдөп, чыгып чыдар. Ы чоокку үеде төөгүлүг орашыңгы септелге ажылы дар дээрзин Очур-Хоо Сагдыевна чугаалады. Музейниң улуг ажилдакчылары алдарлыг чер-чурттуу Юрий Аранчин бүгү республикада бедик к алдаржыдып чорууру өөрүн

Алдынай БАДИ

А.Х. АПЫКАНЫҢ чурт

Көшкүн тыва чоннун эт-херекселдери.

УРАН ЧҮҮЛГЕ ЫНАК БИС

Өвүр кожуунун Ак-Чыраа көдээ Культур-бажынының ажил-чорудулганын суурнуң чурттакчылары мактаар. Директор Урана Давааевна Биче-оолдун удуртулгасы-биле ында тускай эртемниглер кызымаккай ажылдап турар. Олар тема аайы-биле культура-массалыг хемчеглерни ээлчежи эрттирип чаңчыккан: уран чүүл удуртукчузу Ч.К.Тюлюш, методистер А.А.Чооду, Ч.С.Дамдын олар аныяктарның хостуг үезиниң чөп ажыглалын чедип алыры-биле уран чүүлге хаара тудуп турар. Шагаа байырлалында, Тыва биле Россияның демне-жилгезиниң 100 чылынга, Кызыл хоорайның тургустунганындан бээр 100 чыл оюнга тураскааткан дыштанылга кезээлери дыка солун эрткен ак-чыраажылар магадап чугаалажыр. «Чечектел-ле, төрзүн Тывам» деп фестивалга Сарыг-Хөл сумуунун 6 арбаннары бедик көдүрүлүшкүн-биле идепкейлиг киришкен. Тиилекчи — Севең-оол аттыг кудумчунун чурттакчылары болган. Хой болгаш акша шаңалын алгаш, ол солун концертин чоок-кавы суурларга бараалгадып четкенер.

Кадыкшыл байдалының аайы-биле кызыгаарлаттыг кижилерге тураскаадып, чылдың-на солун хемчеглерни организаастап турар. Концерт көргүзүп, оюннар ойнадып,

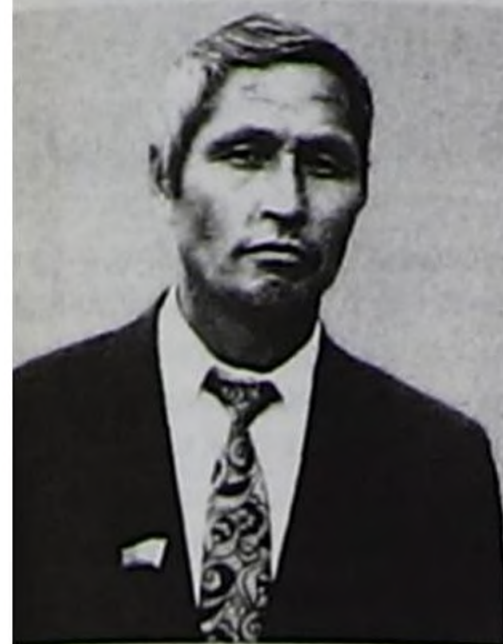
«Өвүр черде Шагаа байырлалы» деп сценарийниң күүселдези.

шайлаашкынны утка-шынарлыг эртти чыга бергенер. Чаа чыл байырлал утундурбас, солун байырлал болу турар. Бо чылын база ол онзагай. Организакчылар ортузунга «Сагыш-се ырызы» («Мелодия души») деп ак-кашты организаастаан. Концерт күүселд аңгыда кижикчилер чаагай аш-чемни каастаарында мөөрейлешкен. «Сос Харжыгашты дилеп тур» деп оюн-баш черте салым-чаянныг аныяктар танч мөөрейлешкен. Омак Ойду биле Тан Тумат талантызы-биле хамыкты кайга

Чылдың-на «Мисс школы», «Мини «Мисс Ак-Чыраа» мөөрейлери болу турар. Бо чылын 11 чараш кыстар киришкен. 11-ги классчы Айдана «Мисс школы — 2013» атты чаалап «Вице-мисс-2013» — Даң-Хаяа Оор (класс), «Көрүкчүнүн сонугаралы» «Мисс талант-2013» — Солаңгы Тюлюш (класс), аныяктардан «Мисс Өвүр-2013» Чинара Тюлюш чаалап алган.

Галина

Ак-Чыраа сумузу.
Өвүр кожуун.

чун чолаачы, механизатор
К.С. Донгак.

ЧОННУН ЧОЛААЧЫЗЫ

Эр туруш

кезээ үрелип каар болза, ону демден хөрүк-биле кызыдып тургаш, дарганнап, соп-даа шыдаар. Ындыг кижини улус-чон «алдын холдуг» деп чугаалажыр боор чүве.

1966 чылда өскөн-төрзүн чери Шуйга кээп өг-бүлө туткаш, бо хүнерге чедир ында ажылдал-чурттап чорууру ол. Шуйнун кадыр-берт оруктарына малчыннарны чайлаг-ладыры-биле тайгаладып, көжүрүп, оларга дус, аш-чем чедирип, кыжын суг сөөртүр машина-биле Чаңгыс-Теректин, Базырыктын малчыннарынын күзенин аалчызы болуп чораан. Ынчангы миллионер колхоз «Мурнакчынын» хөй-хөй коданнарында малынга кышкы үеде мал чеми чедишпейн баарга, Кызылдан комбикорм,

руп орда, Хөндергей бажынга бир эжинин машиназынын мотору соктай берген. Ам канчаар, харысалгалыг удуртукчу кижиге болганда, ол бир эжин: «Дүрген чорааш, артык кезектерден эккээр сен» — дээш, чорудупкаш, бир хондур, ийи хүнедир кыжак соокта эжинин машиназынын моторун адыргаш, кандыг-ла бир арга-биле септеп үндүрүпкен. Мындыг таварыгаларга ырак-узак оруктарга каш-даа таварышкан болгаш оон үнер арганы ол ыяап-ла тып үндүрүп кээр чораан. Оон ындыг быжыг тура-соруу амыдыралдың аас-кежиктиг талаларын байлакшыдып, сагыш-сеткилин чырык, бедик көдүрлүүшкүннүг чоруу ада-иезинин кижизидилгезинден өг-бүлөзине, күш-ажылга, культурага, уран чүүлге, спортка ынакшылындан үндезилеттинген. Бичинизинден Кызыл-Туругун, Шокар-Хаянын чалым хаяларына шээр мал, сарлык малдап, Алды, Устүү Сайырларны чаңыландыр ырлап, хөөмей-сыгыт, уран чүүлге ынакшаан. Шуйнун клувунга баян ойнап, шүлүк, ыры чогадып, аныктарнын дыштанылга кезээлеринге баянга ойнавышаан, өөнүн ишти Манчы башкы-биле дуэттеп ырлажырга, чон магадаар турган. К.С.Донгак кодан сыгмас малды малдап, колхоз-совхозунга хөй чылдарда үр-түннелдиг, ак сеткилдиг ажылы-биле чоннун хүндүткелин чаалап ал, депутаттап, суму, кожуунга каш удаа сонгудуп, улус-чонну төлээлээн. 1990 чылда Тыва АССР-ниң Дээди Советинин депутатына Шуйнун № 36 сонгудула округундан депштитирген. Депутат үезинде сонгукчуларнын чагыларын күүседир дээш кандыг-даа даргаларнын кабинетинин эжин алып, эргинин артап, тургускан айтырынын күүселдизин ыяап-ла чедип алыр дээш туруштуун, тура-сорукуун көргүскөн. Кожуунун күүсекчи комитетинин кижигүнүгө каш удаа сонгуттуруп, хөй-ниити даалгазын ак сеткилдиг күүседип, чонунга хөйүн кылып чорааннарын бирээзи.

Ак сеткилдиг ажыл-агыйынун түннелинде ол Москванын улус

ажыл-агыйынун чедиинкинеринин делгелгезинге киржип, Кара-Далайнын, Сонгу Каваттын курорттарынагы дыштаныр путевкалар-биле шаңнадып, кожуун, республика чергелиг хөй-хөй шаңналдарнын эдилекчизи болуп чораан. В.И.Лениннин төрүттүнгенинден бээр 100 чылынын юбилейлиг медалы, «Күш-ажылчы шылгалал дээш» деп медаль оон хөрзүн каастаан. Хүндүлүг дыштанылгаже үнгеш-даа, алызындан дөстүмнес болгаш, анаа олуруп шыдаваан. Көдээ ажыл-агый машиналарын ол үелерде колхоз-совхозтарга сыгап, албадап берип турганы-биле оларны бүдүн-бүдүнү-биле азы артык кезектеп үндүр бижири хөй турган. Алыс техникага сундулуг кижиге болгаш, Кара-оол Донгак ындыг үндүр бижиттинген, октагынган артык кезектерни үш чыл хиреде чыып, чыпшырып, хайындырып тургаш, МТЗ-80 деп тракторну бүрүн дериглери, кожулары-биле дерип тургузупкан. Ол трактор

чүүк сөөртүр. Чазын трактор-биле арык тыртар азы андазын-биле чер чарар, тараа чажар, күзүн сизген кезер, бөлөр херекселдер кожар дээш-ле баар.

Бодалдар чайгаар-ла эрткен-барган чуртталганын эки-даа, багай-даа талаларын бодаарынче албадай бээр. Чурттап эртип чорууру чеден чылдарнын дургузунда хөйүн көргөн. Чалы, аныяк үезинде беш оол, ийи кысты база калган угбазынын бир өскүс оглун азырап, өстүрүп кижизидип, оларны бут кырынга тургускан. Чээрби шаа уйнуктарын кырган-ачазы бооп чорууру — оон аяк долу аас-кежи. Ак биле кара амыдыралда кады чоруур болганда ону муңгарал, ажыг-шүжүг база оюп эртпээн. Бежен чылдар ажыг кады чурттап, эгин кожа эдержи, бергелерге торлуш дивейн деткижип чорааны эргим ынак эжи, уругларынын, оолдарынын хайыралыг авазы, чоннун ажы-төлүн хөй чылдарда өөредип чораан улуг башкы эжин оскунганы аңаа угдунмас аар чидириг болган. Ажыг-шүжүгнүн аагын-кээгин көрүп, чайгаар бадар карак чажы-биле холуп, ижип-даа падын бараан. Ынчалза-даа бедик сүлдесүзүк болгаш күштүг тура-соруу оон ажылга, амыдырал-чуртталгага ынакшылы, ажы-төлүнүн келир үеде салым-чолу дээш сагыш чоаашкыны аңаа муңгаралдың болгаш ундаралдың кара дүнүн ажып үнеринге дузалаан. Ажылга чардыгып, ажыг-шүжүгнү ажып эртип, ажы-төлүнүн, уйнуктарынын аразында чеден харны харым дивейн, чээрден ыашты-даа чонунга чыып, сөөртүп берип, чонун чоорган, хөйүн хөйлең кылып чурттап чоруур. Хоочун ажыл-ишчиге ам-даа узун, ак орукту, кадыкшылды күзевышаан, омак-сергек чоруун салбайн, тракторнун рулюн-моон-даа сонгаар быжыг тудуп, чонга дузанын көргүзүп-ле чорзун деп йөрээдим.

Ким-оол САРЫГ-ДОНГАК,
ТР-ниң алдарлыг башкызы.

Би-Хем кожуун.

Аржаан суур.

Чуруктуу өг-бүлениң архивинден алган.

Шуй суурга трактор даажы дыңналза-ла, Донгактын трактору дээрзин чон шупту билер.

Кара-оол оолдарынын улуу боорга ачазы ажыл-агыйга црүлүч өөредир, адашкылар кандыг-даа ажылды кады кылыр: узаныр-чазаныр, дарганнаар.

Шуй суурда даштындан көөрге эжиреп куурара берген «МТЗ» деп маркалыг трактор мунупкан, азын азы кандыг-ла-бир көдээ ал-агый техниказын сөөртүп-бажынын дүгү көгере берген тористи бо-ла көрүп болур. Ол ыл дээр, чеден харны хар-даа, омак-сергек, эрес-кежээ ы-чаңын салбаан хоочун чолаа-механизатор Кара-оол Севзэн-Донгак-тыр. Ону Шуйнун улуг, як-даа чону таныыр болгаш, штур-даа, каржыл-даа эрткен бүрүзү мөгейип, мендилежип, чыып эртер. Донгак тракторнун азындан бакылап, хүлүмзүрбүшаан, га хары кылдыр холун чайып, ыктарына бир-ле баштак чүүлду ылап четтигиптер.

Аскы үеде тараа, картофель тарда чер чарар, илиртээр, үрезин р ажылдарнын 70-80 хуузу оон тору күүседир. Өске трактор-ерни айбылаарга, ынакшавас, эзини база аар боорга, чон уунда Донгактын трактору-биле ын кылдырыксаар ужуру ол. ак кажан-даа, кандыг-даа аар ыды кылчып бер дээр, чажам с, өрте-үне адавас, чоннун енин алыр, кывар-чаар мате-дар (соларка, үс) белеткеп-ле болза, ол-ла. Оон трактору үргүлчү белен турар.Алыс боду р, узаныр-дарганнаар. Кожуг на-техниказы, андазын, сеялка, кезер машина азы тракторнун эинин-даа кандыг-бир артык

Саян артындан пресстеп каан сизген, Би-Хем, Танды, Улуг-Хем кожуун-нардан сизген, саван сөөртүр ужурга бо-ла таваржыр турган. Легендарлыг колхоз даргазы Хертек Чүдеевич Кудурукпай чолаачылар аразындан Кара-оол Донгакты эң-не хүндүлээр, аңаа бүзүрээр, идегээр чораан. Ынчангаш ырак-узак рейстер баар машиналар колонналарынын чолаачыларынын удуртукчузунга томуйлап каар турган. Чолаачы эш-өөрү ону база-ла хүндүлээр, оон чугаазындан эртпес, дыннаар. Колхоз-совхоз үезинде ол чымыштыг ажылын кылбышаан, механиктеп, чолаачы бүрүзүнге кандыг артык кезектер херегин билип, тыпчып берип дузалажыр, арга-сүмезин кадар чораан. Орукка өөр машиналарнын кайы-бирээзи үрелиишкине таваржы берген болза, Кара-оол ыяап-ла дузалажыр, ону этчип бергеш, кады чоруур чаңылдыг.

Бир-ле катап Дус-Дагдан үш машина дустал чорааш, дедир чо-

төлөп турар. Ындыг-даа болза, ара-разында дадывырларын төлөвес, саададыр кижилер база бар. Бо чылдың июль 1-де байдалды ап көөрге, Тыванын хуу ажылдыгларындан Пенсия фондузунче дадывыр төлөлгезинге 4760 кижиге өрелиг. Оларнын ниити каттышкан өрези — 10 млн. рубль ажып турар. Ындыглар «дадывыр дээр-ле, мээң келир үедеги пенсиям-дыр» деп чүүлду чедир медресейин, херекке албайн турары хомуданчыг. Оларнын кириген дадывырларын Пенсия фондузунда хуу агар саннарында демделгеп турар, а пенсиялаар назыны чедип келирге, ында чыгынган пенсия капиталындан ай санында алыр пенсиязын санал, түнөп үндүрүп эккээр. Ынчангаш дадывыр төлөлгези дээр, өске кымга-даа эвес, а кижинин бодунга херек, келир үезин магадылап, бодунга эки чүве кылып ап турарын оваарып көөрү чугула. Пенсия дадывыры — үндүрүг эвес, а төлекчинин бодунга дедир эглип келир, тодаргай адрестиг төлөвир болуп турар.

Хуу ажылдыг кижилернин Пенсия фондузунче кириер дадывырлары доктааткан хемчээлдиг болгаш алыр пенсиязы база-ла ортумак болуру илден. Черле шупту пенсияларнын баазалыг кеззэн күрүнден акшалан-дырып турар. Бир эвес пенсия чүгле арыг дадывырлардан тургустунар болза, мырыңай харыкчок болуру

чугаажок. Ынчангаш оон чылдалыг кеззэн көвүдөдип алырын бодаары чугула. Бир эки арга — 5 чыл бурунгаар эгелзэн күрүненден деңге акшаландырышкын Программаны. Аңаа кирип алыр үе эвээш арткан: бо чылдың октябрь 31-ге чедир. Республиканың чурттакчылары аңаа чогуу дыка сонургалдыг, пенсионер апарганнары программа таварыштыр чыып алган акшазын энир чылдан тура ап эгелзэн.

Черле ынчаш пенсия хандырыл-газы кижиге бүрүзүнге кончуг чугула айтырыг, ону тоовайн баар аргажок, кижиге бүрүзү кырыыр назылыг бол-гай. Ажыл берикчилери ай санында ажылдакчылары дээш пенсия дадывырларын шилчидип турар. Олар колдуунда бо хүлээлгени эки күүсе-дип турза-даа, аразында өрелиглер база бар. Пенсия дадывырынга өре турбас ужурулуг, ол хоойлуда көрүп каан негелде, ону хажыдып болбас дээрзи кымга-даа билдингир.

Чаа келген чамдык удуртукчулар: «Дадывырларга эрги өре мээң эвес, меңээ хамаарышпас чүве-дир» — деп турары окта шын эвес. Бүдүрүлгени, организацияны удуртуп-баштаар кылдыр хүлээнип алган кижиге ол организация дээш, оон ажылын, коллективин, оон эрги, чаа өрелерин бүрүнү-биле боду харыылаары чугаа-даа чок.

Оон аңгыда ажылдакчылар хөлезилеп алган сайгарлыкчылар

ол кижилернин келир үезин бодап, оларга төлөп берип турар акша-шалыңны шынны-биле көргүзүп, дадывырларын шын шалыңдан санап, төлээр ужурулуг. Чамдык ажыл берикчилери үндүрүг база пенсия дадывыры төлээринден ойлаар дээш ажыл төлөвирин эвээш кылдыр көргүзүп, төлөлгелерин эвээш түнден санап турары — харысалга чок чорук болбааже. Камгала-дылга дадывырларын үе-шаанда төлээри — ажыл берикчилернин шуптузунга — улуг организациянын-даа, хөлезилиг ажылдакчыларлыг бичии эштежилге, кооперативтин, азы хуу сайгарлыкчынын-даа чон мурнунга социал харысалгазы. Дадывырлар дээр, чүгле бөгүнгү пенсия төлөлгези эвес, а бүдүрүлгө, организацияларны, ортумак, биче бизнести сайзырадып, ажылдап турар кижилерин келир үеде пенсиязы, оларнын келир үеде амыдыраар акша-дөзү болур.

Надежда ЭРГЕП.

БОДУНУН КЕЛИР ҮЕЗИН БОДААР

жи аныянда келир үезин бодаарга, оранчок ышкаш сагын-р. А херек кырында уруг-дарыг өстүрүп, оларны өөредип, баштап чорда, бир көөрге, чылдар дыка дүрген эрте берген, ыя бистиң Тывага 5 чыл эрте пенсиялаар болганывыстан хүн-дыштанылгаже үнер назы билдиртпейн чоокшулап келген. Ам-на-ла пенсиязынын кайы хире болурун боданып, соп келбес аргажок. 2002 чылдан бээр оон хемчээлинге Пенсия үзүнче кириген камгаладылга дадывырлары кол салдарлыгын. Ажыл берикчилерден ажылдакчы бүрүзү дээш дадывырлар ырген болдур, пенсия улуг болур, эвээш болза, база ол-ла хире.

нок экономиказы эгелзэн, хөлезилиг ажылдакчылар-гыда, ортумак, биче бизнес еңгей апарган. Оон иштинде йгарлыкчылар, адвокаттар (чулар), нотариустар, арат-оон-даа өске, ажылдакчылар левээш, боттарын боттары иле хандырып чоруур, хуу-ажылдыг кижилер база эвээш о улус келир үедеги пенсия-үлүүнге онааштыр бир чылда тынган хемчээлдиг камгала-дадывырларын төлээр.

болган, чүге дээр, көдээ суурлар-да, чамдык бичии хоорайларда хуу сайгарлыкчыларнын кирип ап турар орулгазы эвээш, ынчангаш дадывыр төлөлгезин эде көөр дугайында са-налдарны барымдаалап, амгы үеде ол айтырыгны Күрүне Думазында чу-гаалажып турар. Сайгарылга чоруп-даа турар болза, шийтпир хүлээп алдынмаанда, ону хоойлу кылдыр депутаттар бадылаваанда, чурттуң Президентизи ат салбаанда, дады-вырлар амыдыраарынын ийи адаккы хемчээлинден санаттынар. Бо нарын айтырыг чоокку үеде бүгүдөгө таа-рымчалыг кылдыр шийтпирлеттине бээрине идегел улуг.

Тывада хуу ажылдыг сайгарлык-чылар эвээш эвес, амгы үеде респу-бликада оларнын саны 8926 кижиге. 2013 чылда 1075 кижиге бүртүкедип алган, оон-биле чергелештир бо чылын дүшкөн сайгарлыкчыларнын саны — 2126. Хуу сайгарлыкчылар колдуунда дадывырларны үе-шаанда

ДӨРТТЭЭН ОДУРУТЛАР

От-көс дег ынакшылдан
Оюп-дескен чалыы киж
Сөөлү барып чөнүп калыр,
Чөлдүр өшкээ демей алаар.
* * *

Боралгактыг шак бо шагда
Бодамча чок чоруур болза,
Борбак башты оскунуп боор,
Боданганы ботка керек.
* * *

Шаарарган шак бо шагда
Сарыыл чок чоруур болза,
Ядаралга алзып болур,
Сарыг-сугга демей алаар.
* * *

Кезек када байы бергеш,
Хертеш чаңнаар кижилер бар.
Соң даарта тайып ушкаш,
Сотка оран кижилер бар.
* * *

Дарга-бошка апаргаштын,
Дажаан хем дег алаарлар бар.
Албанындан халашкаштын,
Аажок чашпаа алаарлар бар.

Бораш ОНДАР.

Сүт-Хөл кожуун,
Суг-Аксы суур.

Чарлалдар

«БЕЛ» АРЖААН ЧАЛАП ТУР!

Ыдыктыг Бай-Тайгавыстың баарындан үнүп чыдар эм-дом
аржаанывыс «Бел» дыштаныкчыларны эмненип, кадыкшылын
быжыгалап, дыштанып алырынче чалап тур!

«Бел» аржаанынга дыштанып келген улуска өртектөр:

1. Улуг улуска — 300 акша.
2. 6 хардан 14 харга чедир уругларга — 175 акша.
3. 1-ги бөлүктүн инвалидтеринге — 175 акша.
4. 2-ги бөлүктүн инвалидтеринге — 225 акша.
5. Күш-ажылдың хоочуннарынга — 225 акша.
6. Маадыр иелерге — 175 акша.
7. Студентилерге — 225 акша.
8. Изиг точкаларга шериг эрттиргенерге — 225 акша.
9. Чүк машиналары дээш — 200 акша.
10. Чик автомашиналар дээш — 150 акша.
11. Өг хөлезини 1 хонукта — 250 акша.

Дыштанып келирде эргежок чугула шынзылга документилерин ал
алгаш келирин сагындырып, чарлап тур!

Келиңер, дыштаныңар, эмнениңер!

«Бел» аржааны чалап тур!

«ШИВИЛИГ» АРЖААН ЧАЛАП ТУР!

Бай-Тайга кожуунда «Шивилиг» аржаан дыштаныкчыларны
чалап тур.

Дыштаныкчыларның кичээнгейинге:

- бажыңнарны хөлезилеп берип турар.
- бильярд, теннис, садыг ачылдап турар.
- улуг улуска — 400 руб.
- чүк машиналары — 150 руб.

Чингелделер:

- 6 хардан 14 харга чедир уруглар — 50%
- I-ги бөлүктүн инвалидтеринге — халас
- II-ги бөлүктүн инвалидтеринге — 50%
- күш-ажылдың хоочуннарынга — 20%

Дыштаныкчыларга сагындырывыс болза, шынзылга документиле-
рин ал алырын дыңнаттывыс. Тел. 8-923-260-8149.

БҮДҮН БИР ЧЫЛ ЭРТЕ БЕРДИ

Монгуш Макар Уртун-Назын оглунга тураскааттым

Бистиң ынак ачавыс, ажил-ишчи, буянныг, хөй уругларының кырган-
ачазы, честези, даайы, дөргүл-төрелдериниң чөлөнгичи хенертен бистен
чарлып чоруткан. Бистиң ажыг-шүжүүвүстү үлежип келген чонувуска,
кудаларывыска, төрелдеривиске, эштеринге улуу-биле четтиргенивисти
илеридип мөгейдивис.

Бүдүн бир чыл эрте берди,
Бүдүү манап шылап чор мен.
Бүдүү билер болган болза,
Баглап, шарып аарым кай.

Кожазында Чадаанага
тутчу берген
Кончуг чараш Хайыракан
суурнуң
Ажил-иштиң «мафиозу»,
ажы-төлдүң чөлөнгичи
Чоргаар, эрес оглу чордун.

Чассыг оглуң ышкынгаштын,
Чажыртынып ийлеп чораш,
Чанында хөй ажы-төлге
Чагың-даа чок ырай бердиң.

Кыштың соогу хаарып эрти,
Кылган ижиң көзүлбеди,

Кара дагның баарындан
Харап алган чыдар-дыр сен.

Азыраан мал аштатпас дээш
Амыр эвес түрегелди
көрүп эртим.
Дузалажып кылашпап кээр
кижи-даа чок,
Дуза дилеп уунче көөр мен,
харыы-даа чок.

Хайым ажил кидин түлүк
үде сен
Хая көрнүп, бисти каапкаш
чоруй бардын,
Мунуп чораан хөлгелерин
сени манап,
Хүнде онуп, доозун тудуп
түрөй берди.

Кара бажың дескилештир
көргөбээнде
Кады чурттаан эжиң мени
каавыттың.
Кайыын келген салгын сени
далаштырды,
Кады деңге чоруурумгай,
күжүр эжим.

Төрээн суурум довураан сен
шуглак кылгаш,
Төнмес уйгуң удуур дээштиң
чыдып алдың.
Аймак чонун, ажы-төлүң,
ынак эжиң
Ак орукту, аас-кежикти
күзедивис.

Узун орууң ак-ла болзун!
Удаан уйгуң төнмес болзун!

Өөнүң ишти, уруглары.

«ЭНЕРГОСТРОЙ» КХН

ниитизи-биле 175 дөрбелчин метрден 201 дөрбел-
чин метр чедир шөлдүг, 1 база 2 каъттан тургустун-
ган, белен тудуп каан коттедж бажыңнарны садып
эгелээнин дыңнадып тур.

Өртээ 1 м² 33000 рубльден өрү.

Садып алырының дугайында
«ЭНЕРГОСТРОЙ» КХН-ниң
8-905-920-41-01, 8-923-547-30-60,
телефон/факс (39422)4-85-29.

ШЫН

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың
Информатизация болгаш харылзаа
яамызы.

Кол редактор
И.М. ДАМБА-ХУУРАК.

Индекс 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35,
редакторнун дузалакчызы — 2-30-69, редакторнун оралакчызы —
2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: нитилел-политиктиг килдис—2-40-77, культура
килдизи — 2-17-09, көдээ ажил-агый килдизи — 2-17-91, чагаа
килдизи— 2-03-88, реклама килдизи — 8-923-383-87-88, очулга
— 2-03-87, үлетпур килдизи — 2-40-77, тел/факс (394-22) 2-30-69.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.
Тираж 6921. Чагыг 82. Номерни парлаггаже дужааганы: график
езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

ДЫҢНАДЫГ

Тыва Республиканың девискээр болгаш муниципалитетте
зы чергелиг ниити ажыгдалдың автомобиль оруктарынга,
агаарның температуразы 32 градустан изий бээрге, 2013 ч
июль 19-тан август 31-ге чедир хуусаада аар чүктер сөөртүп
автотранспорт аймааның шимчээшкинин түр када кызыгаар,
чүктер сөөртүрүп турар болгаш чүктер сөөртүп турар
организацияларга «Тыва Республиканың автомобиль орукта
эргелели» күрүнениң казна албан чери дыңнадып тур.

Аар чүктер сөөртүрү машинаның бир өззэнге она
өй-чижээнден көвүдей бээр болза, шимчээшкини түр када
гаарлаан үеде асфальт-бетон шывыглыг автомобиль орукта
шимчээшкини 22.00 шактан 10.00 шакка чедир чөпшээрээр.

Тодаргай тайылбырны алыр адрес: Кызыл хоорай, Ин-
циональная кудумчузу, 60. Тайылбыр бээр телефон: 3-0

ПОСТАНОВЛЕНИЕ

с. Тээли №23 30 января 2013 г.

Об отводе земельного участка из земель сельскохозяйственного назначения

В соответствии с Земельным кодексом РФ от 25.10.2001 №1
Федеральным законом №137-ФЗ «О введении в действие З
ного кодекса РФ». Порядком предоставления земельных уч
на территории муниципального района «Бай-Тайгинский к
Республики Тыва» утвержденным решением Хурала предств
муниципального района «Бай-Тайгинский кожуун РТ» от 20 де
2012 г. №49 и на основании заявления гражданина Иргит С

ПОСТАНОВЛЯЮ:

1. Произвести отвод земельного участка из земель сель
зяйственного назначения, расположенного по адресу: Респу
Тыва, Бай-Тайгинский кожуун, с. Кара-Холь, урочище Хол-
с ориентировочной площадью 24000,00 кв.м. (площадь земе
участка ориентировочная, уточняется при межевании для пред
ления в аренду гражданину Иргит Сылдыс-оол Долгар-оол
для использования в целях ведения личного подсобного хозяй

2. Гражданину Иргит С.Д.:

- произвести межевание земельного участка;
- поставить земельный участок на государственный кадастр
учет.

3. Контроль над исполнением данного постановления воз
на начальника отдела экономического развития и по земельно
ственным отношениям администрации муниципального ра
«Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва» Чанзан А.С.

Вр.и.о. председателя администра
СУГЕ-МААДЫ

ИЗВЕЩЕНИЕ

В администрацию муниципального района «Бай-Тайгинск
жуун Республики Тыва» поступило заявление от гражданина Ч
Сергек Биче-ооловича о предоставлении в аренду земель
участка из земель населенных пунктов для ведения личного по
ного хозяйства, с общей площадью 1200,00 кв.м., расположе
по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский район, с. Тээли
Таржаа, д.29а.

В рамках действующего законодательства администраци
нического района «Бай-Тайгинский кожуун Республики Т
в течение 30 дней со дня опубликования данной информ
принимает письменные возражения по данному заявлению
адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский кожуун, с. Тээли
Комсомольская, д.19, каб.№222.

Вр.и.о. главного специалиста отдела экономического разв
земельно-имущественных отношений админист
ОНДАР

В администрацию муниципального района «Бай-Тайгинск
жуун Республики Тыва» поступило заявление от гражданки Ч
Долааны Анатольевны о предоставлении в аренду земель
участка из земель населенных пунктов для ведения личного по
ного хозяйства, с общей площадью 1004,00 кв.м., расположе
по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский район, с. Тээли
Мого Намчыл, д.19.

В рамках действующего законодательства администраци
нического района «Бай-Тайгинский кожуун Республики Т
в течение 30 дней со дня опубликования данной информ
принимает письменные возражения по данному заявлению
адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский кожуун, с. Тээли
Комсомольская, д.19, каб.№222.

Вр.и.о. главного специалиста отдела экономического разв
земельно-имущественных отношений админист
ОНДАР

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.
Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуника-
адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республика та-
биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткээ. Херечил-
дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.
«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1).
Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редак-
туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа факт-
дыңнадылары дээш авторлар боттары харылыаар.